

14 Zorg, wonen, pensioen en verenigingen, en de Nederlandse identiteit

Jeanet Kullberg, Martin Olsthoorn, Ab van der Torre en Annet Tiessen-Raaphorst

Samenvatting

Identiteit bestaat onder meer uit gedrag en gewoonten die onderliggende culturele waarden en normen weerspiegelen. Een deel van de door de samenleving ontwikkelde normen en waarden ligt verankerd in instituties. In dit hoofdstuk bezien we wat de ontwikkeling en huidige vormgeving van de Nederlandse zorg, het woningmarktbeleid, het pensioen en het verenigingsleven ons kunnen leren over de Nederlandse identiteit. De genoemde instituties hebben hun oorsprong in het private initiatief en vooral de eerste drie zijn beïnvloed door de grote uitbreiding van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog. Deze uitbreiding heeft geleid tot de verstatelijking van verzorgende voorzieningen voor zorg, wonen en pensioen zoals we deze nu kennen. Het verenigingsleven is minder verstatelijkt en is een informeler instituut gebleven; het vormt in die zin een interessante tegenhanger van de andere instituties.

Uit deze ontwikkelingen en uit de huidige vormgeving van zorg, wonen, pensioen en verenigingen komt een hang naar onderlinge solidariteit naar voren, die zichtbaar wordt in breed toegankelijke maar kostbare voorzieningen, en die een plaats heeft in recente discussies over het eigen risico in de zorg en het pensioen. Ook zien we een hang naar consensus en overleg in een polderend institutioneel bestel, en een acceptatie van paternalisme van overheidswege als noodzakelijk kwaad om onze impulsen te bedwingen en ons de ruimte te geven ons leven vorm te geven onafhankelijk van kleinere en soms meer bevoogdende verbanden zoals familie of religieuze gemeenschap. Het verenigingsleven is voor een deel opgegaan in verstatelijkte cruciale voorzieningen. Verder nam het aantal verenigingen af door het uitdoven van verzuilde structuren, professionalisering van organisaties en door toenemende informalisering binnen de manier van verenigen. Tot slot zien we een hang naar spaarzaamheid of financiële ordelijkheid. Die lijkt ingegeven door ons calvinisme, maar vertoont ook trekken van koopmanschap, van investeren in de toekomst, vooral als daartoe fijne voorwaarden geboden worden. Het lijkt tegenstrijdig: we sparen stevig voor ons pensioen terwijl we voor ons koophuis graag en veel lenen, maar in termen van koopmanschap heeft het zijn logica.

14.1 Inleiding

Identiteit bestaat onder meer uit gedrag en gewoonten die onderliggende culturele waarden en normen weerspiegelen: de gedragsregels en -verwachtingen die het samenleven in goede banen leiden. Zo zien we dat sommige normen en waarden als typisch Nederlands

gezien worden (bv. ‘gewoon doen; niet naast je schoenen lopen’), terwijl dat voor andere (bv. ‘elegantie’) juist niet geldt (zie ook hoofdstuk 9 en hoofdstuk 10).

De normen en waarden die van groot belang zijn gebleken voor hoe we samenleven, maar waarvan het door de omvang van de samenleving niet altijd vanzelfsprekend is dat iedereen zich eraan houdt, hebben we verankerd in instituties. De norm dat iedereen een goede oude dag zou moeten hebben ligt verankerd in het pensioenstelsel; het zorgstelsel garandeert dat iedereen de zorg moet krijgen die hij of zij nodig heeft, en het woonbeleid dat iedereen een adequaat dak boven het hoofd heeft; de norm dat iedereen in groepsverband vrij is om initiatieven te ontplooiën is tot slot vastgelegd in de wet- en regelgeving ter bevordering en bescherming van het verenigingsleven. Daarnaast liggen deze normen en waarden ook nog eens verankerd in de Grondwet, als individuele of sociale grondrechten. Dat normen en waarden hun beslag krijgen in instituties doet veronderstellen dat de manier waarop deze instituties zijn vormgegeven en de gedragsregels en verwachtingen die zij borgen, iets zeggen over Nederlandse identiteit.

In dit hoofdstuk bezien we enkele instituties en gaan we na wat deze ons kunnen leren over Nederlandse identiteit. In paragraaf 14.2 gaan we nader in op de relatie tussen instituties, normen en waarden, en identiteit. In paragraaf 14.3 bespreken we de ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van de instituties, waarna we in paragraaf 14.4 bezien welke kenmerken van de instituties het meest onderscheidend zijn. In paragraaf 14.5 kijken we hoe de burgers volgens de DAN-enquête naar Nederlandse instituties kijken in relatie tot de Nederlandse identiteit. Tot slot maken we in paragraaf 14.6 de balans op: Wat zeggen de beschreven instituties over de Nederlandse identiteit?

14.2 Instituties, normen, waarden en identiteit

Instituties zijn ‘de spelregels’ van het samenleven. Vrooman et al. (2018) sommen op dat ze gezien worden als ‘humanly devised constraints that shape human interaction’ (North 1990: 3), ‘the laws, informal rules, and conventions that give a durable structure to social interactions among the members of a population’ (Bowles 2004: 47-49), of als regels die gedrag proberen te beïnvloeden om bepaalde publieke doelen te realiseren (De Swaan 1989).

Hoewel we bij instituties vaak denken aan grote stelsels van regels en actoren, zoals de zorg, of gerenommeerde actoren binnen een dergelijk stelsel, zoals universiteiten, laten de gegeven definities van instituties ruimte voor een onderscheid tussen formeel en informeel. Formele instituties bestaan uit wetten en overheidsregels en komen daarmee het dichtst in de buurt van alledaagse interpretaties van dit begrip. Informele instituties bestaan uit waarden, normen, sociale conventies en sociale contracten (Vrooman et al. 2018: 17). Dit hoofdstuk gaat over de relatie tussen formele instituties en identiteit, terwijl in hoofdstuk 9 de relatie tussen informele instituties en identiteit centraal staat.

Formele instituties zijn informele normen en waarden die de maatschappij belangrijk genoeg vindt om in wetten en overheidsregels vast te leggen. Ze zijn onlosmakelijk verbonden met identiteit: ‘zo doen we dat in Nederland’ (zie hoofdstuk 9) en vormen het deel

van een identiteit dat we collectief wilden borgen in formele regelingen.¹ In de *welfare state culture* theorie gelden de instituties van de verzorgingsstaat als manifestatie van een onderliggende cultuur (Pfau-Effinger 2005), waarvan we kunnen veronderstellen dat die nauw verweven is met de nationale identiteit. Esping-Andersen (1990) stelt dat verschillen in de institutionele vormgeving van de verzorgingsstaat voor een deel voortkomen uit verschillen in nationale ‘basisprincipes’, waarmee hij doelt op ideeën over solidariteit, gelijkheid en de rol van de overheid. Ook deze vormen een belangrijk onderdeel van een nationale identiteit. In dit hoofdstuk zijn we op zoek naar deze basisprincipes.

De instituties die we hier zullen bespreken zijn meer dan een set meningen; ze zijn in de meeste gevallen de uitkomst van handelend optreden in een politieke arena. Waar meningen uiteindelijk niet vergezeld hoeven te worden door bijpassend gedrag, bieden instituties een unieke inkijk in het werkelijke gedrag van mensen en de normen en waarden die aan dat gedrag ten grondslag liggen.

We bespreken in dit hoofdstuk de zorg, het pensioenstelsel, het woningmarktbeleid en het verenigingsleven in Nederland. Dit is een bonte verzameling instituties, en is ook verre van compleet. Zorg, pensioen en woonbeleid zijn onderdeel van de Nederlandse verzorgingsstaat. Onderwijs en sociale zekerheid horen daar ook bij, maar zijn hier om praktische redenen niet systematisch uitgewerkt. Toch komt het onderwijs af en toe ter sprake, vanwege de bijzondere positie van speciaal onderwijs als overblijfsel van een verzuild bestel en omdat respondenten zich hierover uitspraken in de DAN-enquête. Het verenigingsleven toont in zijn ontstaansgeschiedenis overeenkomsten met de verzorgende instituties, maar heeft meer informele trekken gekregen naarmate de verzorging institutionaliseerde in de zin dat deelname aan een vereniging op geen enkele manier bindend of verplichtend is. Verenigingen houden zich dan ook meestal niet (meer) bezig met verzorging maar met vrijetijdsbesteding of goede doelen.

De logica achter deze bonte verzameling is vrij intuïtief: wanneer de onderzochte instituties een aantal gemeenschappelijk typerende kenmerken hebben, is het des te waarschijnlijker dat deze eigenschappen iets zeggen over onderliggende normen, waarden en opvattingen over het samenleven (King et al. 1994). Om vast te stellen wat typerend is aan de onderzochte instituties kijken we naar hun ontstaansgeschiedenis en naar wat onderscheidend is aan de manier waarop zij nu zijn vormgegeven.

14.3 De geschiedenis van onze instituties

14.3.1 Wortels in particulier initiatief: een ‘zedelijke plicht’

De zorg, het pensioen, het woningmarktbeleid en het verenigingsleven hebben alle grotendeels in de loop van de negentiende eeuw vorm gekregen, zoals dat ook in de buurlanden het geval was. De gevoeligheid voor andermans armoede en gebrek nam toe en de problemen liepen door de grote schaal en de nabijheid in de stad meer in het oog dan voordien. Objectief waren de leefomstandigheden niet slechter dan daarvoor (Van der Woud 2010), maar bij bestuurders leefde angst voor socialistische revolutie onder arbeiders, beroving van welvarender burgers en ziekten als de cholera, risico’s die de snelle verstedelijking en de

massale nabijheid van arme groepen met zich meebrachten. Dit alles was algemeen voor alle sociale stelsels binnen heel Europa (en de Verenigde Staten).

Rijke burgers trachtten de erbarmelijke leefomstandigheden, ‘de sociale quaestie’, te verbeteren door voorzieningen te creëren. Alle sociale voorzieningen zoals wij die nu kennen, hadden voorlopers in de particuliere, deels filantropische sfeer. Sociale wetten formaliseerden de praktijken en maakten de reikwijdte ervan aanzienlijk groter. De Tweede Wereldoorlog gaf een nieuwe impuls aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat met een brede dekking van de bijbehorende voorzieningen (Van der Torre en Olsthoorn 2018).

Zorg

Al in de middeleeuwen bestonden er ‘gasthuizen’ waar gastvrijheid werd verleend aan hulpbehoevenden. Was het gasthuis van oorsprong een toevluchtsoord voor overwegend hulpbehoevende vreemdelingen, meestal gelegen bij en geleid door een klooster of een kerk, in de middeleeuwen trad een zekere verbreding en differentiatie op. Naast kerken boden ook particulieren en lokale overheden onderdak (Groenveld et al. 1997). De meeste instellingen die gezondheidszorg, ziekenhuis-, verpleeghuis-, ouderen- en thuiszorg verstrekken, zijn tot op de dag van vandaag private instellingen gebleven zonder winstoogmerk. Veel daarvan hebben een stichtingsvorm. De wortels liggen in liefdadigheid die langs religieuze of ideologische zuilen was georganiseerd.

Niet alleen de zorg zelf, ook de financiering ervan vindt zijn oorsprong in het particuliere initiatief. Rond het einde van de achttiende eeuw verdwenen door staatsingrijpen (om kartelvorming te bestrijden) de meeste gilden als risicocollectief, waarna groepen burgers hun financiële risico’s poogden te dekken in vrijwillige onderlinge fondsen, ‘onderlinges’ (Van Leeuwen 2000a; De Swaan 1989). De oprichters van deze onderlinges waren liefdadigheidsinstellingen, artsen, apothekers en andere privépersonen, en aan het eind van de negentiende eeuw ook vakbonden. Het waren voorgangers van de latere ziekenfondsen. De gezondheidszorg bleef tot ver in de negentiende eeuw beperkt, ongelijk over het land verspreid, weinig effectief en alleen betaalbaar voor de rijken (Van der Velden 1993: 47-85).

Pensioen

De eerste collectieve pensioenvoorzieningen in Nederland stammen uit de negentiende eeuw. Voor die tijd was de burger die niet meer kon werken aangewezen op eigen oplosingen, zoals het intrekken bij familie of het aannemen van een meesterknecht, op de ouderdomsverzekeringen van zijn gilde, of in het uiterste geval op de armenzorg (Van Leeuwen 2000a, 2000b). Ook kon men zelf sparen, maar dit was door het gemiddeld lage inkomen en de afwezigheid van spaarbanken voor een groot deel van de bevolking geen reële optie. De vermogenden hadden op dit vlak meer mogelijkheden, zij konden bijvoorbeeld lijfrentes afsluiten. Echte spaarbanken ontstonden pas in de negentiende eeuw. Ze stelden weliswaar de onderste lagen van de bevolking te willen bereiken, maar hadden in eerste instantie feitelijk voornamelijk de welgestelden als klant. Pas rond het begin van de twintigste eeuw bereikte het aandeel niet-welgestelde spaarders een substantiële omvang, al hadden zij vaak slechts een klein bedrag op de bank staan (Van Gerwen 2000).

In 1836 vormden rijksambtenaren de eerste beroepsgroep die een pensioenregeling als onderdeel van haar arbeidsvoorwaarden kreeg (Van der Velden 2009). Later in de negentiende eeuw werd het idee dat ‘arbeiders’ een degelijke pensioenvoorziening behoorden te hebben meer gemeengoed, al bleef uitvoering in de praktijk relatief schaars. Een veelgenoemde ondernemer die woorden omzette in daden was Jacques van Marken, eigenaar en oprichter van DSM Gist Delft en Calvé, die al in 1880 vanuit een ervaren ‘zedelijke plicht’ een pensioenregeling instelde in zijn gistfabriek (Van Gerwen 2000).

Wonen

Voor de invoering van de Woningwet in 1901 bestonden er al woningbouwverenigingen, vaak opgericht door ondernemers met hart voor hun werknemers, door kerken of door collectieven van werknemers. Dezelfde Van Marken die pensioenen regelde voor zijn werknemers, had bijvoorbeeld ook woningen voor hen laten bouwen in het nog altijd bestaande tuindorp Agnetapark in Delft. Filantropische en commerciële motieven gingen hand in hand; er werd dividend uitgekeerd dat opnieuw werd geïnvesteerd in woningbouw. In de negentiende eeuw was het woonstelsel nauwelijks verzuild. Er was veel kapitaal nodig om de woningen te kunnen bouwen, waardoor men zich niet kon veroorloven mensen uit te sluiten. Behalve de kostbare financiering van woningen speelde volgens Beekers (2012) ook mee dat gescheiden woonwerelden minder urgent geacht werden dan eigen milieus voor zorg en onderwijs. Met de Woningwet kwam er alsnog een meer verzuild woonstelsel. De wet vergemakkelijkte de financiering door middel van leningen en subsidies en verleende particuliere instellingen, de woningbouwverenigingen of woningcorporaties, het primaat om te bouwen voor groepen die door commerciële bouwers niet werden bediend. Dit was ideologisch gemotiveerd: de overheid moest het particuliere initiatief niet hinderen. Pas als de woningbouwverenigingen het lieten afweten mochten gemeenten bouwen. In de praktijk deden ze dat voor de armsten, omdat de corporatiewoningen voor hen vaak te duur bleven. Ter vergelijking: in Engeland hadden gemeenten indertijd het primaat om te bouwen en werd deze *council housing* pas in de jaren tachtig onder Thatcher geprivatiseerd.

Katholieken, protestanten en sociaaldemocraten grepen de Woningwet aan om eigen verenigingen te stichten. Die ontwikkelden zich vaak ook tot sociale verenigingen, met sport- en recreatieactiviteiten, lezingen en excursies. De woningstichting stelde de gebouwen ter beschikking. Veel woningbouwverenigingen stelden hun lidmaatschap slechts open voor leden van de aan hen gelieerde vakbeweging. Woningbouwblokken vormden een eigen, verzuilde wereld. In Amsterdam waren bijvoorbeeld sociaaldemocraten lid van de Algemene Woningbouwvereniging, communisten van De Dageraad, katholieken van Dr. Schaepman, hervormden van de Protestantse Woningbouwvereniging en gereformeerden van Patrimonium. Joodse huurders konden een eigen sfeer vinden bij de Handwerkers Vriendenkring die door diamantbewerkers in Oost was opgezet. Christelijke woningblokken vielen op doordat ze ruimte boden aan grote gezinnen. Een aparte doelgroep vormden ‘bejaarden’, die door uitbreiding van de pensioenvoorzieningen steeds vaker in staat waren zelfstandig te blijven wonen. De bejaardenoorden vervingen de ouderenhofjes uit

de achttiende eeuw, vaak gesticht door gilden of kerken. Ook deze bejaardenoorden waren overigens verzuild (Beekers 2012: 160-162).

Verenigingen

De opkomst van het verenigingsleven begon in de achttiende eeuw en nam in de negentiende eeuw een grote vlucht. Naar schatting werden honderdduizenden verenigingen opgericht, van kleine leesclubs tot landelijk opererende verenigingen met honderden leden. Dit is echter geen typisch Nederlands verschijnsel. Zowel in Europa als in de Verenigde Staten nam het aantal verenigingen sterk toe om allerlei specifieke doelen te verwezenlijken op het gebied van arbeid, verzekeringen, liefdadigheid, cultuur, wetenschap of sport. Deze groei hangt samen met de afname van standsverschillen (de aristocratie speelde niet meer de leidende rol) en de toename van de sociale mobiliteit door industrialisering en urbanisatie (Stokvis 2010). Verenigingen waren een middel voor nieuwe stedelingen om contact met gelijkgezinden te leggen en om gemeenschappelijke doelen, zoals de beoefening van cultuur of sport, te realiseren (Wilterdink 1984).

De massale registratie van verenigingen in de tweede helft van de negentiende eeuw was ook het gevolg van de Wet vereniging en vergadering van 1855, een uitwerking van de vrijheid die in de Grondwet van 1849 was vastgelegd. Vrijheid was het leidende beginsel: iedereen mocht een vereniging oprichten, mits niet in strijd met de openbare orde.

Er hoefde geen goedkeuring verleend te worden, tenzij men de vereniging als rechtspersoon wilde laten optreden; dan moesten de statuten aan de overheid worden voorgelegd (Van Tielhof 2012). Dit werd gedaan als er in de vereniging veel geld omging, bijvoorbeeld als deze personeel in dienst had. Of de aanvraag werd gekoppeld aan het moment dat belangrijke financiële transacties aan de orde waren, zoals het verwerven van een gebouw, gemeentelijke subsidie of legaat. De bestuursleden hoefden zich dan niet persoonlijk aansprakelijk te stellen. Naast het financiële, speelden prestige en oranjegezindheid een rol bij de aanvraag van een verenigingsstatus. Het predicaat 'erkend bij Koninklijk Besluit' had cachet en kon soms gelden als bewijs van legitimiteit van de vereniging. Naar verhouding werden aanvragen niet vaak afgewezen, tenzij de vereniging louter een materiële doelstelling had, zoals bij de 'onderlinges', de collectieve zorgfondsen, het geval was. Zelden werd de wet gebruikt om politiek onwelgevallige verenigingen de pas af te snijden (Van Tielhof 2012).

Een groot aantal verenigingen zette zich in voor armenzorg en armoedepreventie toen op dat gebied nog geen sociale wetgeving bestond. Sommige groepen vielen bij de reguliere armenzorg van kerken en gemeenten tussen wal en schip, zoals verwaarloosde kinderen, gevangenen, vreemdelingen of vrouwen in de prostitutie (Schouten en Van Tielhof 2018). Ook kerkelijke organisaties vroegen vaak erkenning als vereniging aan vanwege hun financiën. Zodoende droeg in Nederland de verzuiling bij aan een rijk verenigingsleven (De Hart 1999).

14.3.2 De zedelijke plicht verstatelijk

In wellicht zijn meest bekende werk *Zorg en de staat* kenschetst Abram de Swaan (1989: 215) de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat als ‘een lange sissers en een late knal’, waar grof gesteld de Tweede Wereldoorlog tussen zat. In de oorlogsjaren kwam de Nederlandse commissie-Van Rhijn in Londen met voorstellen voor een naoorlogse verzorgingsstaat die geënt waren op de ontwikkeling van de verzorging in Nederland tot aan de Tweede Wereldoorlog, en tegelijkertijd geïnspireerd waren door de aantrekkelijke ruime voorzieningen die het nationaalsocialisme bood (Van Doorn 2007) en het voorbeeld van de Britse commissie-Beveridge² volgden (Giebels 2009; Noordam 2003). Het centrale uitgangspunt van de naoorlogse verzorgingsstaat werd, aldus de commissie-Van Rhijn:

De gemeenschap, georganiseerd in de staat, is aansprakelijk voor sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar leden, op voorwaarde dat deze leden het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen. (Giebels 2009: par. 2)

De verzorgingsmaatschappij liet echter ook ruimte voor het verenigingsleven of ‘eigenorganisatie’ van burgers.

Zorg

Aan het einde van de negentiende eeuw bleken de onderlinges niet voldoende geëquipeerd om grote groepen arbeiders te voorzien. Geleidelijk werden gefragmenteerde vrijwillige regelingen vervangen door verplichte staatsgezondheidsregelingen (De Swaan 1989; Veraghtert en Widdershoven 2002), maar ook die bleven toegesneden op bepaalde groepen. Pas in de Tweede Wereldoorlog, in 1941, verplichtten de Duitsers een verzekeringsstelsel met ziekenfondsen voor werknemers onder een bepaald inkomensniveau, dat ongeveer twee derde van de Nederlandse bevolking aanging. Duitsland kende een dergelijke verplichte verzekering al en was bang dat het ontbreken ervan Nederlandse arbeiders een oneerlijke concurrentiepositie zou geven. Niet-werkenden konden op vrijwillige basis lid worden van een ziekenfonds; werkenden met hogere inkomens waren aangewezen op een particuliere ziekteverzekering (Veraghtert en Widdershoven 2002).

Dat de overheid lange tijd afzijdig bleef bij de ziekenfondsen kan mede worden verklaard door de verzuiling en de daaraan gekoppelde wens om baas in eigen kring te zijn. De centrale overheid speelde tot de Tweede Wereldoorlog vooral een rol bij de regulering van het stelsel van gezondheidszorg en het toezicht op de gezondheidssituatie van de bevolking (zie ook Boot en Knapen 1990: 247-277). Na de Tweede Wereldoorlog werd de invloed van de overheid sterker (vergunningenstelsels voor aanbieders, invoering ziekenfondswet in 1965), maar de financiering bleef voorbehouden aan particuliere ziektekostenverzekeraars, die uit de ziekenfondsen waren ontstaan. Ook zorgaanbieders zijn nog steeds in handen van particulieren: stichtingen en commerciële instellingen. De meeste zorgverzekeraars en zorgaanbieders vinden weliswaar hun oorsprong in een periode van sterke verzuiling. Maar door de algehele ontzuiling en door fusies is er weinig meer van de oorspronkelijke denominaties terug te vinden, zelfs nauwelijks meer in de namen van de instellingen.

Pensioen

De pensioenregelingen die aan het eind van de negentiende eeuw ontstonden, dekten een select deel van de bevolking: alleen arbeiders hadden er recht op, en daarmee dus mannen, en van hen slechts het deel dat fortuinlijk genoeg was een baas als Van Marken te treffen. Pas in 1913 vond de eerste echte poging plaats om een bredere dekking te realiseren: in de Invaliditeitswet van Talma werden alle arbeiders die de 70-jarige leeftijd bereikten als arbeidsongeschikt gezien en ontvingen twee gulden per week. In een herziening van de wet in 1919 werd door toenmalig minister Aalberse de 'pensioenleeftijd' verlaagd naar 65 jaar en de uitkering verhoogd naar drie gulden per week. Werkgevers werden verantwoordelijk voor het afdragen van de premies (de versie uit 1913 werd door de overheid gefinancierd). De Invaliditeitswet vormde een eerste aanzet tot een omvattend kapitaalgedekt stelsel, al bevatte het ook duidelijk publieke elementen, zoals een door de overheid gefinancierd minimumpensioen voor lage inkomens (Bovenberg en Meijdam 2001; De Swaan 1989).

Omdat de uitkeringen volgens de Invaliditeitswet niet gecorrigeerd werden voor de inflatie, namen zij snel in waarde af en nam de roep om nieuwe maatregelen toe. Na de Tweede Wereldoorlog werd eerst de Noodwet Ouderdomsvoorziening geïntroduceerd (1947), in 1956 gevolgd door de Algemene Ouderdomswet (AOW). In deze wetten werd eerst tijdelijk, en toen permanent, een algemeen publiek pensioen geïntroduceerd om armoede na het werkende leven te voorkomen. Na de oorlog werd het ook steeds gebruikelijker om een pensioenregeling vast te leggen in een collectieve arbeidsovereenkomst (cao), en deze onderhandelde regelingen werden in 1947 met de Wet Verplichte Deelneming in een Bedrijfstakpensioenfonds (Wet BPF) verplicht voor alle werkgevers die onder de betreffende cao vielen. Hoewel het stelsel na de AOW en de Wet BPF nog wel degelijk aangepast en hervormd is, is een algemeen publiek pensioen als eerste pijler van het stelsel en een breed dekkend beroepspensioen als tweede pijler tot op heden in de kern onaangetast gebleven.

Wonen

Het Nederlandse volkshuisvestingsbestel kreeg in de Woningwet van 1901 de vorm die goeddeels nog bestaat. Dat de industrialisatie in Nederland laat plaatsvond, maakte het mogelijk van de experimenten in buurlanden te leren. Volgens Prak en Priemus (1992) was Nederland gecharmeerd van de debatten en initiatieven in omliggende landen en het zou passen bij onze handelsgeest om daarvan te leren. Dit leidde tot een enigszins toevallige keuze om de volksverheffing op huisvestingsvlak vorm te geven met behulp van gehuurde woningen. Het ideële model van eigenwoningbezit om de revolutiedrift onder de arbeiders te beteugelen door hen te laten toetreden tot de bezittende klasse, werd ook in Nederland bediscussieerd, maar in het laatste decennium van de negentiende eeuw werd ervan afgezien. Gevreesd werd dat de arbeider zijn bezit zou verkwanselen of het onderhoud zou verwaarlozen. Dat kan als paternalistisch gekenschetst worden, maar feit is dat men dit toen recent had zien gebeuren in Frankrijk, waar crisis heerste. Huren zou daarom beter zijn.

Deze keuze voor de bouw van sociale huurwoningen werd verder bestendigd door de Tweede Wereldoorlog en daaropvolgende woningnood, die snel en grootschalig bouwen wenselijk maakte. Daarbij kwamen de gecreëerde instituties van pas. Ze werden verder verstatelijkt, met veel regelingen en subsidies en hang naar het egalitaire en verzorgende, waarbij een overlegcultuur herkenbaar is. In de eerste plaats is een compromis tussen tegengestelde meningen herkenbaar in de hybride positionering van woningcorporaties tussen staat en markt als politieke uitkomst van verschillende voorkeuren. In de tweede plaats kwam vooral in de wederopbouwperiode een – nog altijd traceerbare – uitzonderlijk brede vraagondersteuning tot stand waarbij vrijwel alle sociaaleconomische geledingen langs verschillende kanalen financiële steun ontvingen (huurders profiteerden vaak van woning-gebonden subsidies en kregen bovendien onder een bepaald inkomen (persoonsgebonden) huursubsidie; huizenbezitters ontvingen hypotheekrenteaf trek. Verstatelijking zien we terug in de ontzuiling na de Tweede Wereldoorlog, als gevolg van de behoefte om urgentie boven zuilvoorkeur te stellen. In 1949 zou de Woonruimtetwet zorgen voor meer greep van de overheid op de woningdistributie. Via gemeentelijke vergunningen werden woningen naar urgentie toegewezen; de godsdienstige of politieke kleur van de woningbouwverenigingen begon daardoor te verwateren. Beekers (2012: 192) haalt de herinnering van een bewoner van het Amsterdamse Patrimonium aan: ‘In de binnenblokken woonden allemaal protestanten, zondag gingen die in een lange rij naar de kerk, terwijl in die andere blokken de kinderen al buiten speelden en de was buiten werd gehangen’. In ‘die andere blokken’ had de gemeente de woningen toegewezen aan de meest urgente woningzoekenden.

Hoe de verzuilde identiteit bij verzorgende voorzieningen plaatsmaakte voor *one size fits all*, blijkt als we kijken naar de Nederlandse gastarbeidersgezinnen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Zij kwamen moeilijk aan een woning. In die tijd zijn er bij belangenorganisaties van gastarbeiders ideeën geweest voor ‘moslimcorporaties’ naar Belgisch en Engels model. In het Verenigd Koninkrijk wordt van corporaties van minderheden aangenomen dat ze hun doelgroepen beter kunnen bedienen dan algemene organisaties en daarom een plek in het bestel verdienen. In Nederland waren er tegen zulke bijzondere corporaties inmiddels ideële bezwaren gerezen; er was mentaal afstand genomen van het verzuilingsmodel, althans voor de volkshuisvesting. De gastarbeiders lieten zich hierin onder leiding van het toenmalige ministerie van Volkshuisvesting meevoeren. Aparte bediening van een groep werd niet meer als maatwerk gezien, maar als een inbreuk op de collectiviteit (Kullberg en Kulu-Glasgow 2009; Sala Pala et al. 2005). De identiteit van ons land was in dit opzicht veranderd (Koenis 2001). In het onderwijs bestaat het verzuilde model nog wel en zijn er islamitische scholen opgericht. Dit wordt in het debat door de voorstanders van die scholen wel als ‘typisch Nederlands’ geframed, en door de tegenstanders als ‘achterhaald’.

Verenigingen

De gemeenschapsvorming en het verenigingsleven, dat ontstaan was ‘als bijproduct’ van onder andere de woningbouwverenigingen, nam af met het instellen van de Woningwet

(Beekers 2012). Andere sociale wetten die in grotere overheidsbemoeienis voorzagen, zorgden ervoor dat het verenigingsleven op het vlak van gezondheidszorg, armenzorg en onderwijs terugliep (Veldheer 2001). Verenigingen op het gebied van bijvoorbeeld sport en cultuur werden niet in sociale wetten gevangen en behielden meer vrijheid om zich zonder wet- en regelgeving te blijven organiseren.

Naarmate de omvang en reikwijdte van de verzorgingsstaat groeide, werd het verenigingsleven op diverse terreinen minder noodzakelijk. (Alhoewel er de laatste jaren met het terugdringen van de verzorgingsstaat soms een jojo-effect zichtbaar is en bibliotheken en andere culturele voorzieningen weer meer richting particulier initiatief worden geschoven.) Ook de ontzuiling heeft tot minder verenigingen geleid, door fusie dan wel opheffing, en de overheid stimuleerde het samengaan omwille van efficiëntie, om gezamenlijk gebruik te maken van voorzieningen zoals voetbalvelden of sporthallen. Naast deze krachten speelt dat mensen individualistischer zijn geworden. Vaker dan vroeger houdt lidmaatschap niet meer in dan het doel te ondersteunen, te betalen en de gewenste dienst te ontvangen. De betrokkenheid slinkt. Toenemende professionalisering en centralisering, waarbij de 'leden' zich gedragen als donateurs die hun interesse of ideaal delen of individuele voordelen ontleen aan hun lidmaatschap, is zichtbaar bij goededoelenorganisaties, vakbonden en politieke partijen, maar ook bij commerciële sportaanbieders. Een grotere afstand tussen het bestuur (en/of het management) en de leden is hiervan een gevolg, zeker bij professionele organisaties. Binnen bestaande verenigingen is het vinden van voldoende vrijwilligers een continue uitdaging, doordat de vrijwilligers die er zijn minder tijd in die taken willen investeren en minder gebonden willen zijn voor langere tijd (Van Kalmthout 2018). Voor ontspanning en vrije tijd verenigen mensen zich steeds minder in formele organisaties waarin ze elkaar met straffe regelmaat ontmoeten. Daarbij spelen het toegenomen aantal werkende vrouwen, de televisie en andere media een rol (Posthumus et al. 2014). Wel komen er soms nieuwe participatievormen voor terug, gekenmerkt door meer informele structuren en binding op tijdelijke of ad-hocbasis (Van den Berg et al. 2011).

14.4 Nederlandse instituties: onderscheidende kenmerken?

De verzorgingsstaat is sinds de Tweede Wereldoorlog sterk in omvang toegenomen. Het zorgen voor 'vrijwaring tegen gebrek van al haar leden' (Giebels 2009: par. 2) impliceert dat deze, naast breed toegankelijk, op solidaire leest geschoeid moest zijn. Uiteindelijk kunnen alleen medeburgers de leden die het zelf niet redden, behoeden tegen gebrek. Het op nationale schaal organiseren van een dergelijke solidariteit is zonder enige dwang van overheidswege in de praktijk haast niet mogelijk; meer gefortuneerde burgers zouden zich dan vaak onttrekken aan een solidaire regeling zonder verplichting tot deelname. De groeiende schaal waarop solidariteit georganiseerd werd, ging samen met een erosie van het beginsel van 'soevereiniteit in eigen kring' en met een verplaatsing van zeggenschap en verantwoordelijkheid van de zuil naar de staat.

Toegankelijkheid

De ambitie om te zorgen voor ‘vrijwaring van gebrek van al haar leden’ impliceert in de eerste plaats dat de instituties van de verzorgingsstaat toegankelijk dienen te zijn voor alle burgers. In Nederland is dit principe ver doorgevoerd. In de geneeskundige zorg, geregeld in de Zorgverzekeringswet (Zvw), komt de eis van toegankelijkheid expliciet tot uiting in de zorg- en acceptatieplicht van verzekeraars en in het verbod op premiedifferentiatie: verzekeraars zijn verplicht verzekerden toegang te geven tot betaalbare en kwalitatief goede zorg en mogen niemand weigeren; ook moeten zij iedereen voor hetzelfde aanbod dezelfde premie berekenen. Inwoners van Nederland melden het op twee na laagste niveau van onvervulde zorgbehoeften in de EU. Bovendien zijn in Nederland de verschillen in onvervulde zorgbehoeften tussen de inkomenskwintielen kleiner dan in andere EU-landen (Eurostat-databank, op basis van EU-SILC, gegevens over 2015). De eigen bijdragen lijken niet tot hoge onvervulde zorgbehoeften te leiden, want deze liggen op 0,4%, tegen 2,4% in de EU (idem, gegevens over 2014). Ook de wachttijden zijn in Nederland relatief laag (Siciliani et al. 2014). Er lijkt hier dus weinig sprake van beperkte toegang door financiële belemmeringen of wachtlijsten.

Waar de grote toegankelijkheid van het zorgstelsel expliciet geformuleerd is, is ondersteuning bij wonen toegankelijk dankzij regelingen voor verschillende groepen. De belangrijkste zijn de hypotheekrenteaftrek, de huurtoeslag en de sociale huur. Door het grote aantal sociale huurwoningen profiteren niet alleen mensen met een laag inkomen maar ook vaak de lagere middeninkomens van de relatief lage huren in deze sector. Naast de internationaal gezien gunstige mogelijkheden voor hypotheekrenteaftrek kent Nederland ook een relatief hoge toegestane *loan to value*, de hoogte van de hypotheek als percentage van de waarde van het huis. Deze was in 2018 100% (AFM 2018),³ wat betekent dat de volledige woningwaarde beleend mag worden. In andere landen is ongeveer 80% gebruikelijk, net als in Nederland in de jaren zeventig van de vorige eeuw (Kullberg en Ras 2013). Wel is Nederland een van de weinige landen met een bindende *loan to income* (Dol et al. 2010). Dit beschermt lagere inkomens op de koopmarkt, maar bemoeilijkt ook de toegang. De toegang tot de woningmarkt als geheel is het lastigste voor mensen die niet in aanmerking komen voor een sociale huurwoning en voor wie kopen door een te laag inkomen onmogelijk is. Zij betalen de marktprijs en die is hoog in de huidige periode van woningschaarste. Vooral de middeninkomens ondervinden hier nadeel van (Olsthoorn et al. 2017).

Vrijwel alle Nederlandse verenigingen zijn vrij toegankelijk als men het lidmaatschap maar betaalt. Dat groepen vanwege hun religieuze achtergrond (verzuiling) of geslacht worden geweigerd, is vrijwel voorbij. Soms zijn verenigingen wel alleen voor bepaalde leeftijdsgroepen toegankelijk, denk aan studentenverenigingen en ouderenbonden. Ook is bij sommige verenigingen nog sprake van ballotage; je moet gevraagd worden om lid te kunnen worden en als je binnen bent, ben je lid voor het leven. Toch veranderen ook serviceclubs als Rotary of Lions: om ook jongeren binnen te krijgen worden de regels en de cultuur van de clubs geleidelijk aangepast (Van der Vliet en Oude Elferink 2016). Dat vaak iedereen welkom is, wil niet zeggen dat iedereen mee kan doen of zich thuis voelt in een vereniging. Van een dwingende rol van de overheid is bij het verenigingsleven geen sprake, hoewel de

overheid door middel van subsidies of interventies wel deelname probeert te stimuleren. Zo bestaat voor mensen met een laag inkomen vaak een gemeentelijke regeling om het lidmaatschap van sportverenigingen en deelname aan sommige cultuuractiviteiten financieel mogelijk te maken. Ook de sociale kant van deelname krijgt aandacht door bijvoorbeeld mensen met een handicap te helpen participeren of aparte programma's op te zetten voor mensen met andere seksuele voorkeuren of een andere etnische achtergrond. De European Value Study uit 2008 bevat de meest recente gegevens over aantallen mensen die in verschillende Europese landen aangesloten zijn bij organisaties of activiteiten ondernemen op sportief en cultureel vlak en op het gebied van sociaal welzijn. Ook bevat de Study gegevens over deelname aan lokale actiegroepen (die zich bijvoorbeeld inzetten voor meer werkgelegenheid, betere huisvesting en het bestrijden van armoede en discriminatie) of aan vredesorganisaties. Na de Denen en de IJslanders geven Nederlanders het vaakst aan bij een of meer organisaties of activiteiten betrokken te zijn. Op het gebied van cultuur- en sportverenigingen is de Nederlandse deelname het hoogst van Europa (Europese Commissie 2018). Ook als we kijken naar vrijwilligerswerk, dat vaak in verenigingsverband wordt verricht, blijkt Nederland de hoogste deelname in Europa te hebben (Bijl et al. 2015). Dus niet alleen de toegang tot, maar ook de dekking van het verenigingsleven is in Nederland relatief hoog.

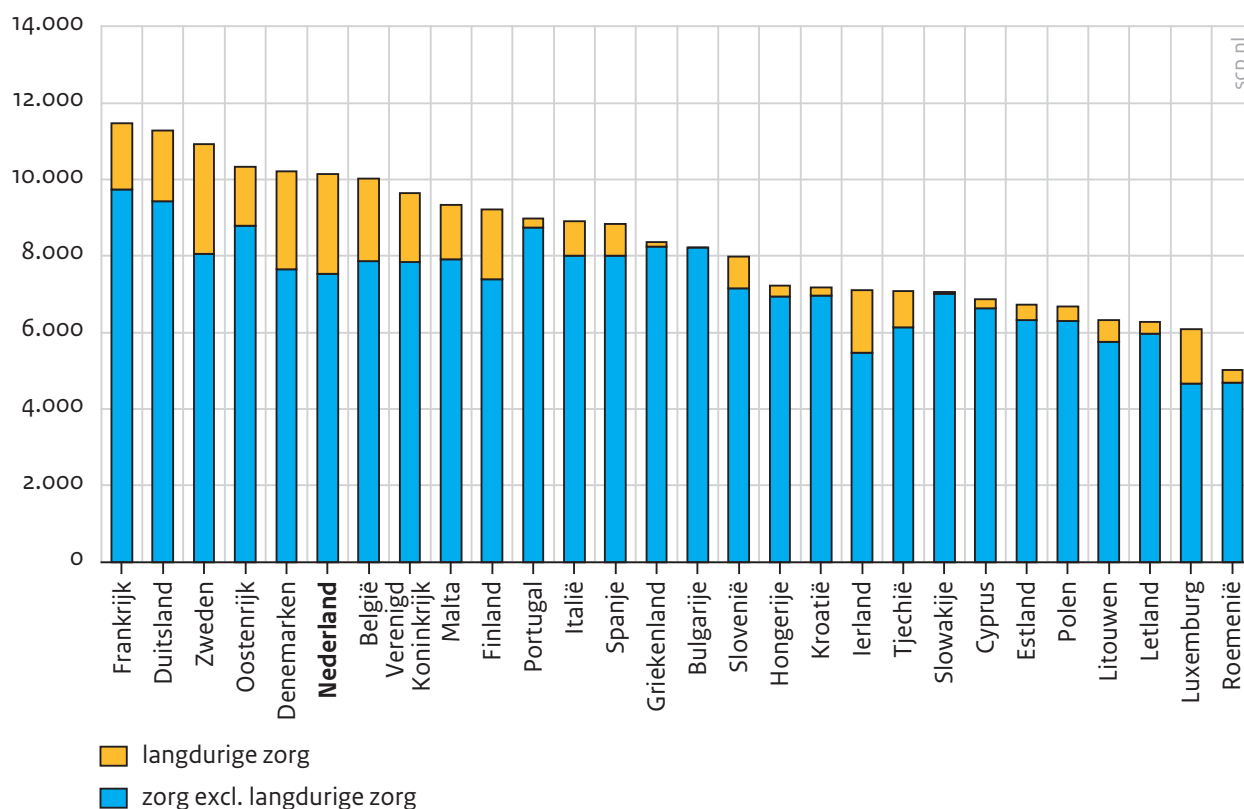
De toegankelijkheid tot het pensioenstelsel in Nederland hangt samen met iemands werkzame verleden. Het Nederlandse pensioenstelsel bestaat uit drie pijlers. De eerste pijler betreft de uitkering krachtens de volksverzekering Algemene ouderdomswet (AOW), waar alle mensen met pensioengerechtigde leeftijd toegang tot hebben. Mensen van werkende leeftijd dragen AOW-premies af waarmee huidige AOW-gerechtigden van een uitkering boven het bestaansminimum voorzien worden. De tweede pijler is de bedrijfspensioenregeling, die door circa 91% van werkgevers wordt aangeboden en waarmee werknemers door het inleggen van premies een aanspraak op een deel van een vermogen opbouwen. Deze twee pijlers vormen een stelsel dat toegankelijk kan worden genoemd en een hoge dekking heeft, ook in internationaal opzicht en zeker in vergelijking met Angelsaksische landen, die veel meer vertrouwen op regelingen voor vrijwillige aanvulling (OECD 2017). Een ogenschijnlijke uitzondering vormen de in aantal toenemende zelfstandigen. Zij hebben doorgaans geen toegang tot de tweede pijler en moeten hun aanvullende pensioen in hun eigen bedrijf opbouwen, of in de derde pijler door middel van vrijwillige deelname aan private pensioenregelingen. Zij doen dit regelmatig niet volledig en hebben daardoor een laag pensioen ten opzichte van hun gemiddelde inkomen voor pensionering (Knoeff et al. 2016). Zelfstandigen hebben echter dezelfde fiscale ruimte om een pensioen op te bouwen en er zijn voldoende aanbieders van producten in de derde pijler. Een veel gehoorde reden voor zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) om geen pensioen op te bouwen duidt niet zozeer op een probleem in het pensioenstelsel, maar op een knelpunt op de arbeidsmarkt: door de premie in hun tarief mee te rekenen zouden zij zich uit de markt prijzen (ING 2014).

Generositeit en solidariteit

De toegankelijkheid van voorzieningen voor mensen met een laag inkomen wordt voornamelijk geborgd door mensen met een hoger inkomen te vragen deze toegang te bekostigen, dat wil zeggen door het organiseren van solidariteit. Veel voorzieningen in Nederland kenmerken zich door een vrij sterke solidariteit en een aanzienlijke generositeit. De Zvw kent een breed basispakket dat in principe voor iedere inwoner van Nederland beschikbaar is. De verzekeringsplicht en het verbod op premiedifferentiatie dwingt mensen met weinig gezondheidsrisico's deel te nemen aan een uniform tarief in een collectief met mensen met grotere gezondheidsrisico's. Hierdoor is voor deze laatsten een verzekering naar verhouding beter betaalbaar. Ondanks deze solidariteit door de verzekeringsplicht kan niet iedereen een volledige verzekering betalen; mensen met beperkte financiële middelen worden gecompenseerd met een zorgtoeslag. Dit wordt deels gefinancierd uit de inkomensafhankelijke premie van mensen met een hoger inkomen. Elke verzekerde heeft tot slot een jaarlijks eigen risico. De solidariteit van de Zvw wordt weleens ter discussie gesteld door te wijzen op het feit dat mensen met een chronische aandoening per definitie hun eigen risico betalen, waardoor zij structureel meer zouden betalen dan mensen zonder chronische problematiek. Deze redenering gaat echter voorbij aan de inkomensafhankelijke premie, die in hogere mate door relatief gezonde mensen met een hoog inkomen wordt afgedragen, en aan het feit dat de verzekeringsplicht leidt tot een aanzienlijke risicosolidariteit, die op jaarbasis financieel ten gunste komt van mensen met grote gezondheidsrisico's zoals chronisch zieken en ten koste van mensen met beperkte risico's (Olsthoorn et al. 2017). Vergeleken met de meeste andere Europese landen, en ook met niet-Europese Angelsaksische landen, is de sector van de langdurige zorg in Nederland nog steeds groot in termen van het aantal gebruikers en in verhouding tot de bevolkingsomvang en het bruto binnenlands product (bbp). Verder komen anders dan in de meeste andere landen mensen met een IQ van 70-85 in Nederland in aanmerking voor de zorg voor mensen met een lichte verstandelijke beperking. Dat is een van de redenen voor het hoge zorggebruik van verstandelijk beperkten (Woittiez et al. 2012). Door de brede toegang en het hoge gebruik bij de Zvw en de Wlz behoort Nederland tot de groep Europese landen die als percentage van het bbp het meeste uitgeeft aan zorg (zie figuur 14.1). Daar komt bij dat in Nederland de uitgaven voor welzijn (Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo); niet in figuur 14.1) ook veel hoger zijn (1,3% bbp) dan in de zestien andere landen waarvoor cijfers beschikbaar zijn (gemiddeld 0,4% bbp, Eurostat-gegevens over 2019).

Figuur 14.1

Uitgaven voor de zorg in de EU als aandeel van het bruto binnenlands product, 2017 (in procenten)^a

a De zorg is exclusief welzijn (social care). De cijfers voor zorg exclusief langdurige zorg betreffen 2017, echter die voor Bulgarije, Kroatië, Cyprus en Roemenië betreffen 2016. De cijfers voor langdurige zorg betreffen 2016, echter die voor Nederland en Italië betreffen 2017. De cijfers voor Malta betreffen telkens 2015.

Bron: Eurostat (2019); OECD (2019)

Het woningmarktbeleid kent een aantal regelingen met een solidair karakter, zij het dat de solidariteit in deze sector niet altijd nivellerend uitwerkt. De huurtoeslag werkt nivellerend: hoe lager het inkomen, hoe hoger de toeslag. De hypotheekrenteaftrek werkt daarentegen denivellerend: hoe hoger de lening en het inkomen, hoe hoger de aftrekpost. Door de grote omvang van de sociale huursector, die bijna een derde van de woningvoorraad vormt, profiteert een deel van de middeninkomens ook van deze sector. Het woningmarktbeleid komt dus veel mensen tegemoet en kan daarom zeker als genereus worden aangeduid, zij het dat middeninkomens die niet in de sociale huursector terecht kunnen en ook niet kunnen kopen, buiten de boot vallen. Het grote aantal sociale huurwoningen in Nederland is opmerkelijk omdat het Nederlandse welvaartsniveau tot de hoogste binnen (en buiten) Europa behoort en sociale huur in veel landen beperkt is tot de laagste inkomens. Om oneerlijke concurrentie met de vrije huursector tegen te gaan heeft de Europese Commissie in Nederland een strengere toewijzing geëist met voorrang voor lagere inkomens. Doordat veel verenigingen grotendeels op vrijwilligers draaien, kunnen de kosten laag blijven – veel lager dan vergelijkbaar commercieel aanbod, zoals bij Centra voor de Kunsten of

fitnesscentra. Ook bibliotheken maken boeken veel goedkoper toegankelijk dan wanneer men die in de winkel zou moeten kopen. Om een tekort aan vrijwilligers te compenseren of om de vereniging deskundiger te laten functioneren, wordt wel steeds vaker een betaalde coördinator ingezet. Daarnaast kunnen veel verenigingen van goedkopere huisvesting gebruikmaken doordat wijkcentra, sportaccommodaties, cultuurcentra en andere locaties voor een deel door gemeentelijke subsidies worden bekostigd. Daardoor ligt de huurprijs (ver) onder de kostprijs. Uit een onderzoek naar Brabantse sportverenigingen bleek bijvoorbeeld dat de huur die buitensportverenigingen betalen slechts 24% tot 45% van de kostprijs vormt. Bij binnensportverenigingen lag dit percentage hoger (Hoekman et al. 2011). Tot slot dragen ook het bedrijfsleven en de goede doelen bij aan het in stand houden van het verenigingsleven: met sponsoring maar ook met diensten of kennis (Bekkers et al. 2017). Zowel de inzet van vrijwilligers als de subsidies om kosten te drukken illustreren de generositeit voor verenigingen.

De solidariteit in het pensioenstelsel is een gecompliceerd en veelbesproken onderwerp. De solidariteit in de Aow lijkt vrij evident: iedereen krijgt in beginsel dezelfde uitkering, maar doordat de premie als percentage over het inkomen in de eerste twee schijven van de inkomstenbelasting wordt geheven – dit geldt ook voor de Wlz-premies – dragen mensen met een inkomen in de tweede schijf in absolute zin meer bij aan de financiering van het stelsel dan mensen met een inkomen in de eerste schijf. Ook ligt in het stelsel besloten dat men na pensionering niet onder een bepaald minimuminkomen mag zakken. Dit wordt geborgd door een vlakke en inkomensonafhankelijke Aow, wat resulteert in vervangingsratio's⁴ van 100% en hoger (aow en tweede- en derdepijlerpensioen bij elkaar) aan de onderkant van de inkomensverdeling. Boven een bepaald maximum (ca. 100.000 euro) is men voor pensioenbesparingen op eigen initiatieven aangewezen en vervalt de fiscale vrijstelling van pensioenpremies. Aan de top van de inkomensverdeling ligt de vervangingsratio daardoor onder de doelstelling van 70%. Dit klinkt allemaal 'ouderwets' solidair, maar een complicerende factor is dat de Aow-premies tot de eerste twee schijven beperkt zijn. Dit betekent dat mensen met een inkomen boven de tweede schijf relatief minder Aow-premie betalen dan mensen met een inkomen in de tweede en eerste schijf (maar wel meer inkomstenbelasting). Daarnaast leven mensen met een hogere sociaaleconomische status doorgaans langer en ontvangen dus langer een Aow-uitkering. Dit verschil in levensverwachting speelt eveneens in de tweede pijler, waar men collectief verzekerd is tegen het lang-leven-risico zonder dat groepen die gemiddeld langer leven daar een opslag voor betalen. Sterker nog, een neveneffect van het feit dat iedereen in de tweede pijler hetzelfde percentage van de pensioengrondslag aan premie afdraagt, is dat mensen met een lager inkomen tijdens het werkende leven netto betalen voor mensen met een hoger inkomen. Wat de jaarlijkse betalingen en de uitkeringen betreft werkt het Nederlandse pensioenstelsel dus nivellerend, maar wanneer we kijken naar betalingen en uitkeringen over de levensloop gaat dit niet per definitie op.

Dwang en paternalisme

De notie dat solidariteit dwang vereist omdat nettobetalers zich er anders aan kunnen onttrekken, impliceert dat we sterke dwang tegenkomen waar de solidariteit sterk is. Bij het zorgstelsel springt het verbod op premiedifferentiatie in de Zvw in het oog. Andere paternalistische kenmerken van het Nederlandse zorgstelsel zijn de verzekeringsplicht en het optreden van de huisarts als poortwachter (een patiënt mag niet op eigen houtje een medisch specialist raadplegen). Vooral het feit dat de huisarts ondanks aandringen van de patiënt terughoudend kan zijn met doorverwijzen, komt op buitenlanders nogal eens bevoogdend over (Den Draak en Kooiker 2006).

Bij wonen zijn de beperkingen op de hoogte van een hypotheek (*loan-to-value*- en *loan-to-incomeregels*) paternalistisch van aard, en net als bij het pensioen bedoeld om 'onverantwoord' financieel gedrag te voorkomen. Ook zijn de welstandscommissies (vroeger schoonheidscommissies) velen een doorn in het oog. Tegenover veiligheid bevorderende bouwregels en de naleving ervan heeft de Nederlander een wat ambivalente houding. Ze worden nog weleens als betuttelend gezien (dat regelt de markt wel), totdat misstanden aan het licht komen zoals slecht verankerde balkons of ondeugdelijke, gevaarlijke betonvloeren.

Het al dan niet aansluiten bij verenigingen is in principe een vrijwillige keuze van burgers. Het overheidsoptreden naar verenigingen toe kent echter paternalistische trekken. De overheid kan verenigingen verzoeken een rol te spelen in de realisatie van overheidsdoelen, zoals het bevorderen van de gezondheid of sociale cohesie in de samenleving. Een voorbeeld hiervan is het betrekken van lokale verenigingen voor ouderen bij het tegengaan van eenzaamheid. Soms ontvangt de vereniging daarvoor (extra) subsidie als beloning of vormt het bijdragen aan maatschappelijke doelen een voorwaarde voor subsidie. In het pensioenstelsel ligt op jaarbasis een vrij sterke solidariteit besloten. Daarnaast zijn mensen relatief kortzichtig, waardoor ze uit zichzelf niet voldoende zullen sparen (Laibson 1997). Het feit dat zzp'ers weinig pensioen opbouwen kan als illustratief hiervoor gezien worden. Het pensioen is daarmee een voorziening waar een regulerende en verplichtende rol voor de overheid is weggelegd. Dit zien we ook terug in het feit dat de Aow als volksverzekering is vormgegeven, met verplichte premiebetalingen en een recht voor nagenoeg iedereen, en in de kleine verplichtstelling, waarmee werknemers verplicht worden een deel van hun loon af te dragen om pensioen op te bouwen in de tweede pijler.

Financiële discipline

Hoewel de besproken voorzieningen alle vrij genereus en breed dekkend zijn, vergen zij ook een bepaalde financiële discipline; niet alleen de neiging om te sparen, maar ook om te besparen. Het meest in het oog springende voorbeeld is het pensioenstelsel: het totale Nederlandse pensioenvermogen van 1400 miljard is als percentage van het bruto binnenlands product verreweg het grootste ter wereld, en dat is exclusief de impliciete verplichtingen die besloten liggen in de eerste pijler. De eerste twee pijlers van het Nederlandse pensioenstelsel kennen internationaal gezien hoge vervangingsratio's: de hoogste van alle landen waar de OECD haar rapportages voor opstelt (OECD 2017). Het stelsel is dus genereus,

wat in de praktijk betekent dat het mensen dwingt om stevig te sparen voor de oude dag. Het staat internationaal hoog aangeschreven en bezet in de jaarlijks verschijnende Mercer Global Pension Index een tweede plaats na Denemarken (Mercer 2016). Het heeft deze plaats onder andere te danken aan de hoge uitkeringen en de financiële houdbaarheid. Deze financiële discipline is ook terug te zien in de zorg. Er gaat weliswaar relatief veel geld om in het Nederlandse zorgstelsel, maar dit is een gevolg van de brede dekking en de hoge ambities; al is enige inefficiëntie natuurlijk niet uitgesloten. Nederland is echter kenmerkend ‘pillenpreuts’, wat toegeschreven kan worden aan een zekere zuinigheid en daaruit volgende terughoudendheid om ‘onnodige’ behandelingen voor te schrijven (Den Draak en Kooiker 2006). Hier is in het verleden onder het mom van ‘zinnige en zuinige zorg’ expliciet op gestuurd en de poortwachters van het zorgstelsel – de huisartsen – lijken dit credo geïnternaliseerd te hebben: zij zijn internationaal gezien terughoudend met doorverwijzingen naar de specialist.

Het gemak waarmee wij Nederlanders een lening afsluiten om een (duur) koophuis te bekostigen lijkt lastig te rijmen met het (calvinistische) imago van spaarzaamheid dat ons aankleeft. Maar dit is misschien niet zo paradoxaal als het lijkt, wanneer het eigen huis als investering wordt gezien. In de volksmond wordt het kopen van een huis ook vaak als zodanig besproken: ‘als je huurt ben je een dief van je eigen portemonnee’. Het feit dat woningen over de lange termijn in waarde stijgen maakt de investering ook lucratief. Overigens wordt er de laatste jaren tegen de uitwassen van dit leengedrag opgetreden. De aflossingsvrije hypotheek geeft bijvoorbeeld voor nieuwe hypotheekleningen geen recht meer op hypotheekrenteaftrek.

14.5 Burgers aan het woord: betekenen onze instituties iets voor ons?

In paragraaf 14.6 resumeren we de identitaire trekken uit ons verzorgingsstelsel zoals die hiervoor ter sprake kwamen. We formuleren dan een antwoord op de openingsvraag in dit hoofdstuk: Wat zeggen deze Nederlandse instituties over de Nederlandse identiteit? We kijken nu eerst naar wat respondenten (volgens de DAN-enquête) vinden van onze verzorgingsstaat onze verzorgingsstaat en diverse elementen daarvan.

Verzorgingsstaat belangrijk voor verbondenheid met Nederland

Bijna driekwart van de ondervraagde Nederlanders vindt de verzorgingsstaat typerend voor ons land (tabel 14.1). Voor verreweg de meeste mensen draagt deze ook bij aan verbondenheid met Nederland, die varieert van ‘iets’ tot ‘veel’. De gezondheidszorg en het pensioenstelsel worden het meest typerend gevonden, de woningcorporaties en de bureaucratie zijn hekkensluiters in deze reeks. Deze bevindingen komen goed overeen met de resultaten uit ander onderzoek naar voorkeuren voor publieke voorzieningen (Olsthoorn en Van der Torre 2018).

Ruim de helft van de ondervraagden in de DAN-enquête vindt ‘de bureaucratie’ typerend voor ons land en bij een kwart draagt deze zelfs bij aan hun gevoel van verbondenheid. Voor deze verbinding zijn gezondheidszorg, pensioen en onderwijs eveneens belangrijk,

maar ook het verenigingsleven. Voor de woningcorporaties geldt dit veel minder. Van alle voorzieningen die zijn voorgelegd is deze ook het minst algemeen van karakter: nog geen derde van de bevolking heeft er direct mee te maken. In het onderzoek van Olsthoorn en Van der Torre (2018) zagen we al dat voor het wonen lijkt te gelden dat onbekend onbemind maakt: huizenbezitters en mensen met een vrije sectorwoning waren meer dan sociale huurders geneigd te bezuinigen op volkshuisvesting.

Tabel 14.1

Hoe typerend en verbindend zijn (elementen van) de verzorgingsstaat voor Nederland?, 2018 (in procenten)^a

	Typerend voor Nederland?		Draagt bij aan verbondenheid met Nederland?		
	(erg) typerend	weet niet	draagt (heel erg) bij	draagt enigszins bij/ draagt (heel erg) bij	weet niet
de verzorgingsstaat	73,3	3,6	56,5	81,5	5,7
de gezondheidszorg	72,7	2,5	57,6	81,1	5,2
het pensioenstelsel	71,5	5,5	46,2	71,6	8,1
de woningcorporaties	51,1	11,1	21,8	47,7	14,6
het verenigingsleven	56,1	6,7	49,3	74,0	8,9
de bureaucratie	52,4	7,2	10,8	25,1	10,0

- a De vragen over hoe typerend iets is voor Nederland kennen de antwoordcategorieën ‘helemaal niet typerend’, ‘niet typerend’, ‘neutraal’, ‘typerend’, ‘heel erg typerend’ en ‘weet ik niet/ken ik niet’. De vragen over in welke mate iets bijdraagt aan de verbondenheid met Nederland kennen de antwoordcategorieën ‘draagt helemaal niet bij’, ‘draagt niet bij’, ‘draagt enigszins bij’, ‘draagt bij’, ‘draagt heel erg bij’ en ‘ik weet het niet’.

Bron: SCP, DAN’18

Betrekkelijk kleine groepen respondenten weten niet of ze de verzorgingsstaat en zijn voorzieningen typerend of verbindend vinden (dat men de term niet kent komt heel weinig voor). Mensen die deze vragen lastig vonden, zijn naar verhouding vaak laagopgeleid, elders opgegroeid, jong en vrouw. Zij geven minder vaak aan dat ze de verzorgingsstaat of onderdelen daarvan typerend vinden voor Nederland. Voor jonge mensen betreft dit specifiek het pensioenstelsel, dat juist heel typerend is. Het lijkt erop dat dit thema pas op wat latere leeftijd begint te leven. Oudere mensen weten vaker een antwoord te formuleren dan jongere, vooral op de vraag in hoeverre de verzorgingsstaat hen bindt aan Nederland (DAN-enquête 2018).

In de DAN-enquête 2018 zijn ook open gevraagd gesteld over kenmerken van Nederland of verbondenheid met Nederland of andere Nederlanders. De antwoorden bevestigen wat uit

de gesloten vragen al bleek, namelijk dat de respondenten sociale voorzieningen belangrijk achten (zie kader 14.1 en 14.2). Ze worden ongeveer even vaak genoemd als het feit dat Nederland welvarend is. Naast Nederland als verzorgingsstaat in zijn algemeenheid worden de zorg en het onderwijs het meest genoemd. Ook het pensioenstelsel en het verenigingsleven noemen de respondenten uit zichzelf. Over de woningmarkt zeggen ze weinig en meestal alleen in negatieve zin: door te wijzen op het woningtekort en de stijgende huur- of koopprijzen. Bij zorg, pensioen en onderwijs schetsen ze overwegend een positief beeld, hoewel ze wel enkele punten van zorg aankaarten. Bezuinigingen in de zorg, het eigen risico en de verhoging van de pensioenleeftijd worden naar voren gebracht als negatieve punten, die afbreuk kunnen doen aan de verbondenheid met Nederland. Men hoopt voor de toekomst dat de sociale voorzieningen blijven bestaan: de sociale zekerheid, goed onderwijs en goede zorg. Betere zorg voor ouderen wordt ook specifiek benoemd, en men hoopt dat een betaalbaar pensioenstelsel blijft bestaan. Gevraagd naar waar we in Nederland over 50 jaar hopelijk afscheid van genomen hebben, worden elementen van de verzorgingsstaat nauwelijks genoemd. Uitzondering vormen zaken als wachtlijsten in de ouderen- en jeugdzorg, verhoging van de pensioenleeftijd en misbruik van sociale regelingen.

Kader 14.1 Voorbeelden van antwoorden op open vragen

Wat zijn volgens u belangrijke kenmerken van Nederland? Kunt u dit in enkele zinnen omschrijven?

Georganiseerd ordentelijk land waar in het algemeen belangrijke zaken zoals gezondheidszorg goed zijn geregeld. (man, 57 jaar)

De voorzieningen zoals zorg, welzijn, onderwijs, veiligheid, gezondheid, economie, infrastructuur, rijk verenigingsleven en een goede welvaart zorgen voor die verbondenheid. (man, 66 jaar)

Ik vind het fijn om Nederlander te zijn. Ons land is schoon, afval kunnen we kwijt, goed openbaar vervoer, gezondheidszorg is prima, goede wegen, e.d. We hebben veel mogelijkheden wat onderwijs betreft, veel sportfaciliteiten, veel verenigingen, clubhuizen. (vrouw, 77 jaar)

Maar ook:

Kort na de oorlog groeide ik op in een samenleving die er was voor elkaar en elkaar in alles behulpzaam was. Er was een regering, die dit volledig ondersteunde en uitdroeg. Nu hebben we een regering die uitsluitend geïnteresseerd is in 'het grote geld' van de internationale multinationals; de mens die zij behoren te bedienen, is losgelaten. Gevolg: sociale zorg kapot; medische zorg slecht, onderwijs slecht, overheidsfuncties uitgekleed en slecht betaald, armoede veroorzaakt in een rijk land. Hierdoor voel ik geen enkele verbondenheid met Nederland. (vrouw, 64 jaar)

Gepensioneerden meer binding met de verzorgingsstaat

Een multivariate analyse heeft bevestigd dat ouderen een sterkere en meer verbindende kracht van de verzorgingsstaat ervaren dan jongere respondenten (zie § B14.1 in de bijlage op www.scp.nl).⁵ Dat bleek ook uit de open antwoorden, waar vooral mensen boven de

65 jaar hierover iets opmerkten. Ouderen vinden alle genoemde verzorgingsstaatsdomeinen vaker verbindend voor Nederland. Hier kan een generatie-effect aan de orde zijn: het is de generatie van gepensioneerden die de opbouw en uitbouw van de verzorgingsstaat heeft meegemaakt, terwijl jonge generaties eerder getuige zijn van enige inkrimping ervan. Aan de andere kant kan leeftijd een rol spelen: jongeren maken minder dan ouderen gebruik van een aantal grote voorzieningen, zoals de zorg en het pensioen. Vooral omtrent het pensioenstelsel is er verschil tussen jong en oud. Over het algemeen verschillen sociale groepen weinig in hun verbinding met de verzorgingsstaat of delen daarvan (zie ook hoofdstuk 7).

Mensen die hier niet opgroeiden hebben relatief warme gevoelens bij de woningcorporaties. Een voorzichtige⁶ analyse van respondenten naar hun culturele achtergrond laat zien dat dit vooral voor respondenten met Turkse of Marokkaanse wortels geldt. Net als ouderen (die ook meer binding met corporaties voelen) zijn mensen met een migratieachtergrond relatief vaak klant van de woningcorporaties. Dat is niet altijd zo geweest. Turkse en Marokkaanse gastarbeiders kregen aanvankelijk heel moeilijk toegang. Bij de woningcorporaties werden ze als ‘collectief moeilijk plaatsbaren’ achtergesteld. Dit label kwam van de koepel van corporaties, de Nationale Woningraad, die daarmee de discriminatie sanctioneerde (Jansen 2000). In de jaren tachtig werden bij de stadsvernieuwing particuliere huurwoningen opgekocht door gemeenten en in beheer gegeven aan woningcorporaties. Zo werden deze mensen alsnog en in rap tempo belangrijke klanten van de woningcorporaties (Kullberg en Kulu-Glasgow 2009). Velen zijn inmiddels corporatiehuurder.

Mensen met een lage opleiding geven minder vaak aan zich verbonden te voelen met Nederland door de verzorgingsstaat en hoogopgeleiden juist meer dan gemiddeld. Dit verschil geldt vooral bij pensioen en onderwijs; met de woningcorporaties voelen laagopgeleiden juist meer binding. Rondom pensioen wreekt zich bij hen mogelijk, meer dan bij hogeropgeleiden, de verhoogde AOW-leeftijd en het debat over de pensioenleeftijd voor zware beroepen. Zij hebben immers een lagere gezonde levensverwachting en minder mogelijkheden om eerder met pensioen te gaan (Bijl et al. 2015). Het beeld klopt met de spontane vermeldingen in de open vragen. Voor onderwijs geldt vermoedelijk als duiding van het verschil dat hogeropgeleiden er meer profijt van hebben; ze studeren immers langer en plukken daar in hun verdere carrière meestal de vruchten van. Volgens een recent rapport (Inspectie van het Onderwijs 2019) zou ook de kwaliteit van basisscholen verschillen naar gelang de sociaaleconomische status van de buurten waarin ze staan. In laagstatusbuurten met veel leerlingen met een biculturele achtergrond is het lerarentekort groter, wat de scholen voor problemen stelt.

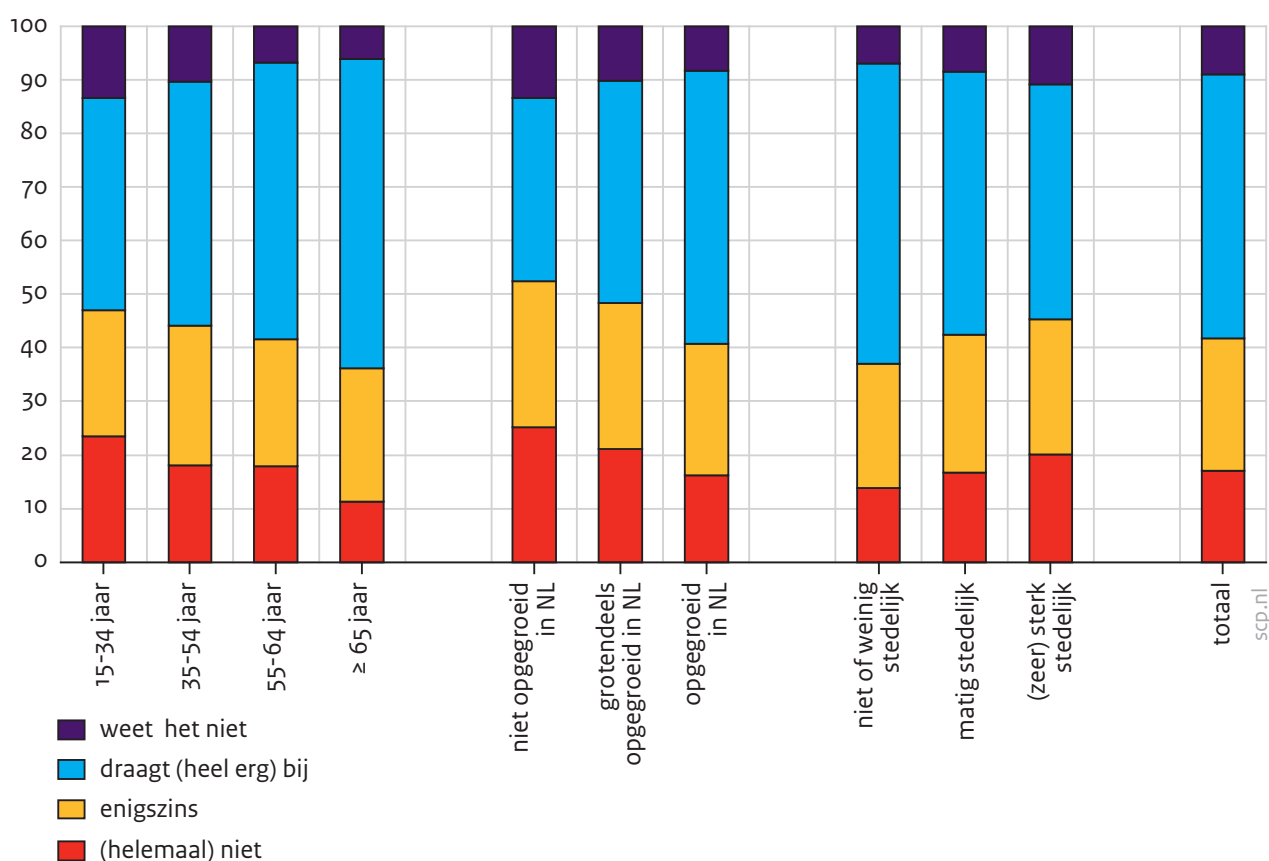
Verenigingsleven verbindende factor, vooral voor ouderen

Uit de antwoorden op zowel de gesloten als de open vragen (tabel 14.1 resp. kader 14.1 en 14.2) blijkt dat het verenigingsleven als een verbindende factor wordt gezien, zowel met Nederland als met de Nederlanders. Maar liefst twee derde zou het volgens de enquête erg of heel erg vinden als het verenigingsleven in Nederland sterk terug zou lopen (figuur 14.2).

Opvallend is hoezeer het antwoord verschilt naar leeftijdsklasse. Dit kan betekenen dat de behoefte aan verenigen pas op latere leeftijd ontstaat, bijvoorbeeld na pensionering. Even- goed kan sprake zijn van een generatie-effect: jongere generaties gaan vermoedelijk meer informele banden aan, mede onder invloed van tweeverdienerschap en vrijetijdshectiek (Roeters 2018). Daarnaast zijn de huidige ouderen opgegroeid met een rijk verenigings- leven, wat zij nu, met het ouder worden, zien als middel om elkaar te blijven ontmoeten en eenzaamheid tegen te gaan. Mensen die niet in Nederland zijn opgegroeid, of maar ten dele, ervaren veel minder binding met ons verenigingsleven. Vermoedelijk kennen ze de weg niet, of hebben ze andere prioriteiten in hun tijdbesteding en uitgaven. Tot slot maakt stedelijkheid van de woonplaats iets uit voor de kijk op het verenigingsleven in relatie tot Nederlandse identiteit (figuur 14.2). In niet- of weinig stedelijk gebied vindt men het verenigingsleven meer typerend en meer verbindend. Dit leven kan in plattelandsgebied ook heel belangrijk zijn voor een vitale sociale gemeenschap (Vermeij 2015).

Figuur 14.2

Hoe erg zou u het vinden als het verenigingsleven in Nederland sterk zou teruglopen?, 2018 (in procenten)

Bron: SCP, DAN'18

Kader 14.2 Voorbeelden van antwoorden op open vragen

Wat zijn volgens u kenmerken van Nederland waardoor mensen zich verbonden voelen met Nederland? Kunt u dit in enkele zinnen omschrijven?

Een rijke historie en verenigingsleven, ik denk dat dat sterk bijdraagt aan het verbonden voelen bij Nederland. (man, 35 jaar)

Het verenigingsleven en de sociale omgang met elkaar. (man, 48 jaar)

14.6 Wat zeggen de kenmerken van Nederlandse instituties over de Nederlandse identiteit?

Een afkeer van tekortkomingen en een voorkeur voor egalitarisme

In dit hoofdstuk hebben we vanuit een aantal invalshoeken gezien in welke opzichten de Nederlandse instituties onderscheidend zijn en in welke mate mensen zich met deze instituties verbonden voelen. De besproken instituties blijken alle internationaal gezien breed toegankelijk en organiseren een aanzienlijke solidariteit, ondanks dat specifieke regelingen soms niet solidair uitpakken (zie Olsthoorn et al. 2017). Deze stand van zaken weerspiegelt een afkeer van tekortkomingen en een daaruit volgende voorkeur voor egalitarisme die kenmerkend lijkt voor Nederland. Nederlanders lijken gemiddeld genomen niet van uitschieters te houden. Dit geldt in belangrijke mate voor uitschieters aan de onderkant van de samenleving. Ter preventie en remediëring van armoede worden al sinds de middeleeuwen kerkelijke, stedelijke en statelijke initiatieven ontplooid, in de negentiende eeuw werd gepoogd hier wat aan te doen door middel van initiatieven op de woningmarkt en met betrekking tot het pensioen, en later kwam hier een breed dekkend zorgstelsel bij. In recente discussies over het eigen risico stellen tegenstanders dat het 'oneerlijk' ofwel niet solidair is, omdat chronisch zieken er per definitie voor betalen. Deze stellingname doet vermoeden dat veel Nederlanders een hang naar solidariteit en egalitarisme geïnternaliseerd hebben. Ook uitschieters aan de bovenkant zijn in Nederland niet populair. Een Nederlandse edelman liep er in de middeleeuwen, tot ongenoegen van buitenlandse welgestelden, al bij 'alsof hij een winkelier was' (Van Leeuwen 2000b: 40), en Nederlanders vinden zich recenter op over 'graaiers' in de zorg, bij banken, enzovoort (zoals bijvoorbeeld Meeus 2017). Verder was er veel weerstand tegen het idee om wachtlijsten in de zorg te verkorten door rijken extra te laten betalen voor een behandeling op een niet-regulier tijdstip, waardoor ook de wachtlijst voor de overige wachtenden werd verkort; men vond dit geen goede oplossing omdat mensen met geld dan een voorkeursbehandeling zouden krijgen.

Een hang naar consensus, coöperatie en overleg

Nederlanders lijken er dus niet van te houden als leden van de samenleving stelselmatig met gebrek of gebreken leven. Het is echter niet direct noodzakelijk om dergelijk gebrek te bestrijden met een veel omvattende en breed toegankelijke verzorgingsstaat als de Neder-

landse. Het Verenigd Koninkrijk koos er na de Tweede Wereldoorlog voor om de verzorgingsstaat grotendeels vorm te geven door specifieke voorzieningen in het leven te roepen voor burgers met armoede en gebrek, in plaats van door het optuigen van een breed toegankelijk stelsel van voorzieningen waar ook midden- en hoge inkomens van profiteren (Korpi en Palme 1998). Het pad dat Nederland na de oorlog insloeg is in belangrijke mate gedreven door de specifieke politieke situatie. Een tanende verzuiling en toenemende secularisering dwongen christelijke partijen ertoe steun te zoeken bij liberale of sociaaldemocratische partijen. In een dergelijke situatie is het aantrekkelijk om voorzieningen breed toegankelijk te maken, om zo ieders achterban te bedienen. Hierbij werd de regering geholpen door een al bestaande ontwikkeling richting bredere voorzieningen voor de Tweede Wereldoorlog, het doorvoeren hiervan door de nationaalsocialistische bezetter – e.g. de kinderbijslag en de ziekenfondswet – en de intellectuele inspanningen van de regering in ballingschap tijdens de oorlog (De Swaan 1989; Van der Torre en Olsthoorn 2018). De toegankelijkheid van de hier besproken voorzieningen lijkt dus deels voort te komen uit een vrij typerende hang naar consensus, coöperatie en overleg die ingebakken is in ons politieke bestel (zie ook hoofdstuk 9). Deze hang komt ook duidelijk terug in het overleg tussen de sociale partners, dat na de Tweede Wereldoorlog sterk aan invloed won, in de tweede pijler van het pensioenstelsel, en in de hybride positie van woningcorporaties als private partijen die publieke diensten verlenen.

Paternalisme

Om de toegankelijkheid en de solidariteit van voorzieningen te borgen heeft de overheid een grote en paternalistische rol opgeëist en gekregen. Dat zien we bijvoorbeeld in het zorgstelsel met de verzekeringsplicht en de acceptatieplicht en in het pensioenstelsel met de kleine verplichtstelling. Toch zal de gemiddelde Nederlander vermoedelijk menen dat paternalisme haast haaks staat op Nederlandse identiteit. ‘Dat maken we zelf wel uit’ (zie hoofdstuk 4). Ook in hoofdstuk 9 van deze bundel kwam naar voren dat de machtsafstanden in Nederland relatief klein zijn. Een ambigue houding tegenover paternalisme lijkt ook een rol te spelen in de actuele discussie omtrent het pensioenstelsel. Aan de ene kant ageert men tegen de paternalistische wijze waarop pensioenfondsen met de opgebouwde pensioenaanspraken omgaan: er zou meer keuzevrijheid moeten zijn bij het opnemen en beleggen, het stelsel moet transparanter worden en eventueel meer ruimte geven voor inspraak. Aan de andere kant is de roep om het loslaten van de verplichting tot premieafdracht slechts marginaal (SCP 2017). Dit is opvallend, omdat deze verplichting ook redelijkerwijs paternalistischer genoemd kan worden dan het feit dat men geen invloed heeft op wat er vervolgens met de premie gebeurt. Wellicht nemen veel mensen paternalisme in het pensioenstelsel voor lief omdat zij twijfelen aan hun zelfdiscipline: ze beseffen wel degelijk dat ze uit eigen initiatief niet of weinig voor hun pensioen zouden sparen en/of belangrijke beslissingen te lang zouden uitstellen (Van Schors en Warnaar 2015). Paternalisme lijkt vanuit deze optiek meer een noodzakelijk kwaad dat een groot deel van de Nederlanders accepteert omwille van de spaarzaamheid, dan een onderdeel van Nederlandse identiteit. De aversie tegen hiërarchische machtsverhoudingen komt nog via een andere weg terug in

de discussie over het pensioenstelsel. Enig paternalisme is in de ogen van Nederlanders acceptabel, maar dat geldt minder voor het feit dat ‘een elite’ besluit wat er met de ingelegde premies gebeurt. De roep om transparantie en meer inspraak lijkt mede ingegeven door een behoefte de machthebbers in het pensioenstelsel te controleren.

Een tweede niet-conflicterende interpretatie van het paternalistische karakter van onze verzorgingsstaat is dat Nederlanders de grote rol van de overheid zijn gaan accepteren omdat deze hen bevrijd heeft van de meer bevoogdende rol van de instituties die eerder vormgaven aan de verzorging in Nederland: in de eerste plaats kerkelijke instanties, verenigd in de zuil. Deze interpretatie rijmt de bevinding van dit hoofdstuk dat de Nederlandse verzorgingsstaat nogal eens paternalistische trekken heeft, met de constatering in hoofdstuk 9 dat Nederland internationaal gezien vrij individualistisch is en dat afwijkend gedrag hier behoorlijk wordt geaccepteerd. Individualisme is in dat hoofdstuk gedefinieerd als de mate waarin wij menen ons leven vorm te kunnen geven zonder bemoeienis van de sociale omgeving (een definitie waarin individualisme overigens niet betekent dat men geen behoefte heeft om gezamenlijk activiteiten te ondernemen). Door deze bemoeienis op een hoog niveau en in vrijwel uitsluitend financiële vorm te gieten, stelt een grote en paternalistische overheid ons in staat ons leven vorm te geven zonder bemoeienis vanuit de directe omgeving. Het brede stelsel van voorzieningen maakt het immers mogelijk om onszelf qua zorg en financiën onafhankelijk te maken van kerkelijke of andere liefdadigheid (en leidde tegelijkertijd tot het opheffen van de verzorgende of verheffende taken van vele verenigingen, terwijl het gezamenlijk iets organiseren in verenigingen, tegenwoordig veelal gericht op vrijetijdsbesteding, wel gefaciliteerd wordt).

Financiële discipline

Dat Nederlanders zichzelf spaarzaam vinden kwam duidelijk naar voren in een recente discussie over het pensioenstelsel, specifiek over de Europese IORP II-richtlijn. De notie dat ‘Europa’ iets zou gaan doen met de Nederlandse pensioenen riep in de ogen van burgers niet zelden een beeld op van Noord-Europeanen die met hun spaarzaamheid de pensioenen van meer kwistige Zuid-Europeanen zouden financieren, of anders wel de goklust van speculanten op financiële markten. Deze discussie leek er interessant genoeg toe te leiden dat mensen zich trotser op het Nederlandse pensioenstelsel gingen voelen omdat een ‘ander’ er kritiek op had. Dat spaarzaamheid in Nederland een connotatie van morele wenselijkheid lijkt te hebben, is mogelijk te herleiden tot de dominantie van het protestantisme (Weber 1905) en een oriëntatie op de langere termijn (Inglehart 1971). De kenmerkende spaarzaamheid is ook terug te vinden in de historie van de spaarbanken, die aan het begin van de negentiende eeuw vooral met zedelijke argumenten adverteerden: ‘Iedere werkman of dienstbode, die de eerste stuiver in de spaarbank brengt, vangt daarmee de inwendige strijd met zijn zinnelijkheid aan, en iedere vermeerdering van die eerste inleg getuigt van herhaalde overwinningen op zichzelf’ (Van Leeuwen 2000a: 63). Deze notie lijkt nooit helemaal verdwenen: bij invoering in 1957 werd de AOW specifiek zo vormgegeven dat hij de spaarzin van de bevolking niet zou hinderen en in 2018 vond de ING-bank in zijn *International Savings Survey* onder burgers van vijftien landen (inclusief onze bureaus) dat

Nederlanders het vaakst aangaven meer voldoening uit sparen te halen dan uit uitgeven (ING 2018).

14.7 Tot slot

Uit de DAN-enquête komt een vrij sterke verbondenheid met onze verzorgingsstaat en instituties naar voren, en ook kritiek op het terugdringen van het verzorgingsniveau waar dat aan de orde is (zoals wachtlijsten in de zorg). De verbinding geldt voor de meeste voorzieningen wel sterker voor oudere mensen, die de opbouw van de verzorgingsstaat hebben meegemaakt en meer waarde lijken te hechten aan solidariteit en gezamenlijkheid.

We bekeken enkele van deze instituties, die – anders dan meningen – de uitkomst zijn enerzijds politieke processen die tot wetten en regels leiden en anderzijds van gewoontes. Dit laatste geldt vooral bij informele instituties. Wat op deze wijze is vastgelegd, kan een robuuste samenhang vertonen met wie wij zijn en willen zijn, immers: hoe zou het lukken om iets waar we niet achter staan formeel of informeel te institutionaliseren? Daartegenin kan worden gebracht dat als instituties eenmaal in het leven geroepen zijn, en ze bestaan enige tijd, gevestigde belangen van die instituties en gebruikers mee gaan helpen om het geheel te bestendigen. Dit kan een pad-afhankelijkheid met zich brengen die een discrepantie toelaat tussen onze wetten, regels en gewoontes, en onze waarden.

We hebben deze waarden in dit hoofdstuk geschetst en in verband gebracht met de instituties van pensioen, zorg en woningstelsel: onderlinge solidariteit die zichtbaar wordt in breed toegankelijke, maar dure voorzieningen; hang naar consensus en overleg ofwel een polderend institutioneel bestel; acceptatie van paternalisme als noodzakelijk kwaad om onze impulsen te bedwingen, zoals het niet ver genoeg in de toekomst kijken en anticiperen op magere tijden. Ten slotte de waarde spaarzaamheid, of financiële ordelijkheid. Die lijkt ingegeven door ons calvinisme, maar ze vertoont ook trekken van koopmanschap, van investeren in de toekomst, vooral als daartoe fijne voorwaarden geboden worden. Dat geldt bijvoorbeeld bij het royaal en met belastingsteun lenen voor een eigen huis. Het lijkt tegenstrijdig: we sparen stevig voor ons pensioen terwijl we voor ons koophuis gretig en veel lenen, maar in termen van koopmanschap heeft het zijn logica.

Het verenigingsleven is nauwelijks in wetten of regels gegoten, maar vormt voor leden en betrokkenen wel een gewoonte in het dagelijks leven. Gaandeweg heeft zich hierin een proces van zelfbepaling voltrokken (in combinatie met verstatelijking van cruciale voorzieningen) dat zich uit in een slinkend aantal geregistreerde verenigingen, uitdovende verzuilde structuren en informalisering binnen de manier van verenigen: meer ad hoc en fluïde. Voor jongere generaties lijkt een gezamenlijk verenigingsleven van minder belang, wat duidt op mogelijke veranderingen die ook de verzorgende instituties op termijn zouden kunnen treffen.

Wat zien we hiervan terug in de andere instituties en in de meningen van Nederlanders daarover? Binnen het stelsel van pensioen, zorg en wonen vinden periodiek discussies plaats over meer keuzevrijheid, zoals premiedifferentiatie naar gelang het risico dat men loopt. Toch lijken die discussies altijd weer een slinger de andere kant op te krijgen, waarbij

de sturende en bindende rol van de overheid weer meer wordt aangehaald. Zoals in de discussie over het eigen risico in de zorg, een pensioenstelsel dat ook jonge mensen in de toekomst goed moet bedienen, en meer woningtoewijzing naar urgentie dan vrijheid blijheid.

Noten

- 1 Via een democratisch proces dat tot formalisering leidt, en niet noodzakelijkerwijs gebaseerd is op consensus.
- 2 In het *Atlantic Charter* stelden Churchill en Roosevelt dat ‘freedom from want’ een ideaal van de vrije wereld moest zijn (Churchill en Roosevelt 1941). In navolging hiervan en als weerwoord op het fascisme werkte de commissie-Beveridge, en daarna de commissie-Van Rhijn, uit hoe deze verzorgingsstaat van de vrije wereld er in de praktijk uit moest komen te zien (Putters et al. 2018).
- 3 De loan to value was enkele jaren geleden nog 110%.
- 4 De vervangingsratio is het percentage van het gemiddelde loon dat als pensioenuitkering ontvangen wordt.
- 5 De analyses zijn analoog uitgevoerd aan die in hoofdstuk 13. Eerst is met behulp van de Manova-techniek gekeken welke sociale kenmerken van respondenten significante verschillen laten zien in de beantwoording van de vragen over hoe verbindend de verzorgingsstaat, het pensioenstelsel, de zorg, het onderwijs, de woningcorporaties en het verenigingsleven gevonden worden. De huishoudenssamenstelling en het inkomen bleken niet significant van invloed op de beantwoording. Met de resterende achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, al dan niet opgegroeid in Nederland, opleidingsniveau, dagbesteding, huur- of koophuis en stedelijkheid van de woonomgeving) zijn regressies uitgevoerd.
- 6 Voorzichtig, omdat de aantallen respondenten uit deze groepen klein zijn en vermoedelijk onvoldoende representatief.

Literatuur

- AFM (2018). *Hypotheek in relatie tot waarde huis*, Autoriteit Financiële Markten, geraadpleegd op 8 mei 2019 via <https://www.afm.nl/nl-nl/consumenten/themas/producten/hypotheek/hoeveel-lenen/maximale-hypotheek>
- Beekers, Wouter (2012). *Het bewoonbare land. Geschiedenis van de volkshuisvestingsbeweging in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Bekkers, René, Theo Schuyt en Barbara Gouwenberg (red.) (2017). *Geven in Nederland 2017. Huishoudens, nalatenschappen, fondsen, bedrijven, goede doelenloterijen en vrijwilligers*. Amsterdam: Lenthe.
- Berg, E. van den, P. van Houwelingen en J. de Hart (2011). *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (2015). *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boot, J.M. en M.H.J.M. Knapen (1990). *De Nederlandse gezondheidszorg*. Utrecht: Het Spectrum.
- Bovenberg, L. en L. Meijdam (2001). The Dutch Pension System. In: A.H. Börsch-Supan en M. Miegel (red.), *Pension reform in six countries* (p.39-67). Berlijn/Heidelberg: Springer.
- Bowles, S. (2004). *Microeconomics. Behavior, institutions and evolution*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Churchill, W. en F.D. Roosevelt (1941). Joint declaration by the President of the United States of America and Mr. Winston Churchill representing his Majesty's Government in the United Kingdom, known as the Atlantic Charter, August 14, 1941. In: *U.S. Department of State Bulletin*, 16 augustus 1941, p. 125. Londen: H.M. Stationary Office.

- Dol, K., H. van der Heijden en M. Oxley (2010). *Economische crisis, woningmarkt en beleidsinterventies: een internationale inventarisatie (Economic crisis, housing market and policy measures; an international comparison)*. Delft: Delft University of Technology, OTB Research Institute for Urban, Housing and Mobility Studies.
- Doorn, J.A.A. van (2007). *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Draak, M. den, en S. Kooiker (2006). Hollandse pillenpreutsheid bevestigd. Nederlanders terughoudender met geneesmiddelen dan andere Europeanen. In: *Pharmaceutisch Weekblad*, jg. 141, nr. 29-30, p. 952-955.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Europese Commissie (2018). *Eurobarometer sport*. Geraadpleegd 10 december 2018 via ec.europa.eu/sport/news/2018/new-eurobarometer-sport-and-physical-activity_en.
- Eurostat (2019). *Health care expenditure by function*. Geraadpleegd 12 april 2019 via appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_sha11_hc&lang=en.
- Gerwen, J. Van (2000). *De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945*. Amsterdam: Uitgeverij Stichting Beheer IISG.
- Giebels, L. (2009). *De noodwet van Drees*. Geraadpleegd 20 februari 2019 via www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/26220/de-noodwet-van-drees.html.
- Groenveld, S. (1997). *Wezen & boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen*. Hilversum: Uitgeverij Verloren B.V.
- De Hart, J. (1999). Langetermijntrends in lidmaatschappen en vrijwilligerswerk. In: P. Dekker, J. de Hart, M. Leijenaar, K. Niemöller, E.M. Uslaner. *Vrijwilligerswerk vergeleken* (p. 33-68). Den Haag: scp.
- Hoekman, R., D. Romijn en T. Rutten (2011). *Een veld voor de helft: over sociale tarieven en subsidies; een tarieven- en subsidievergelijking vanuit verenigingsperspectief voor Brabant Stad*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- ING (2014). *Meerderheid zelfstandigen bouwt geen pensioen op*. Geraadpleegd 8 maart 2019 via www.ing.nl/nieuws/nieuws_en_persberichten/2014/04/Meerderheid_zelfstandigen_bouwt_geen_pensioen_op.html.
- ING (2018). *ING International Savings Survey. Zuinige Nederlander is tevreden met spaargeld*. Geraadpleegd 25 september 2018 via www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/onze-economie/de-nederlandse-economie/publicaties/Zuinige%20Nederlander-is-tevreden-met-spaargeld.html.
- Inglehart, R. (1971). The silent revolution in Europe: intergenerational change in post-industrial societies. In: *American Political Science Review*, jg. 65, nr. 4, p. 991-1017.
- Inspectie van het Onderwijs (2019). *De Sstaat van het Onderwijs 2019*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Jansen, Janneke (2006). *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995*. Amsterdam: Aksant.
- Kalmthout, Janine van (2018). *Een sportvereniging zonder vrijwilligers: is dat mogelijk?* Geraadpleegd 15 januari 2019 via www.kennisbanksportenbewegen.nl/?file=8994&m=1533125300&action=file.download.
- King, G., R.O. Keohane en S. Verba (1994). *Designing social inquiry: Scientific inference in qualitative research*. Princeton: Princeton University Press.
- Knoeff, M., J. Been, R. Alessie, K. Caminada, K. Goudswaard en A. Kalwij (2016). Measuring retirement savings adequacy: developing a multi-pillar approach in the Netherlands. In: *Journal of Pension Economics and Finance*, jg. 15, nr. 1, p. 55-89.
- Koenis, Sjaak (2001). *Culturele identiteit in een politieke samenleving*. Den Haag: Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.
- Korpi, W. en J. Palme (1998). The paradox of redistribution and strategies of equality: Welfare state institutions, inequality, and poverty in the Western countries. In: *American Sociological Review*, jg. 63, nr. 5, p. 661-687.
- Kullberg, Jeanet en Isik Kulu-Glasgow (2009). *Building Inclusion, Housing and Integration of Ethnic Minorities in the Netherlands*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

- Kullberg, Jeanet en Michiel Ras (2013). Wonen. In: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer en Nathalie Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland* (p. 255-278). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Laibson, David (1997). Golden Eggs and Hyperbolic Discounting. In: *Quarterly Journal of Economics*, jg. 112, nr. 2, p. 443-477.
- Leeuwen, M.H.D. van (2000a). *De eenheidsstaat*. Amsterdam: Uitgeverij Stichting Beheer 115G.
- Leeuwen, M.H.D. van (2000b). *De rijke republiek. Gilden, assuradeurs en armenzorg 1500-1800*. Amsterdam: Uitgeverij Stichting Beheer 115G.
- Meeus, Tom-Jan (2017). Allemaal opsluiten, die ellendige graaiers. In: NRC, . 27 juni 2017. Geraadpleegd op 9 mei 2019 via <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/06/27/allemaal-opsluitendie-ellendige-graaiers-11298778-a1564651> Tom-Jan Meeus.
- Mercer (2016). *Melbourne Mercer Global Pension Index*. Melbourne: Australian Center for Financial Studies.
- Noordam, F. (2003). De personele werkingssfeer van de Nederlandse sociale verzekering (1901-2001). In: J. Berghman, A. Nagelkerke, K. Boos, R. Doeschot en G. Vonk (red.), *Honderd jaar sociale zekerheid in Nederland*. Delft: Eburon. North, D.C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD (2017). *Pensions at a glance 2017: OECD and G20 indicators*. Parijs: OECD Publishing.
- OECD (2019). *Health expenditure and financing*. Geraadpleegd 12 april 2019 via stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SHA.
- Olsthoorn, M. en A. van der Torre (2018). *Publieke voorkeuren. Een methodologische en inhoudelijke verkenning van voorkeuren voor publieke voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Olsthoorn, M., E. Pommer, M. Ras, A. van der Torre en J. Wildeboer Schut (2017). *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid in 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pfau-Effinger, B. (2005). Culture and welfare state policies: reflections on a complex interrelation. In: *Journal of Social Policy*, jg. 34, nr. 1, p. 3-20.
- Posthumus, H, J. den Ridder en J. de Hart (2014). *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Prak, N. en H. Priemus (1992). The Netherlands. In: C.G. Pooley (red.), *Housing Strategies in Europe, 1880-1930* (p. 164-189). Leicester: Leicester University Press.
- Putters, K., A. van den Broek, A. van der Torre, M. Olsthoorn, E. van den Berg, W. Mensink, L. Vermeij, M. Coenders en A. Wennekers (2018). *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roeters, Anne (red.) (2018). *Alle ballen in de lucht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sala Pala, V., J. Kullberg, G. Henri en R. Tomlins (2005). Politiques de logement et minorités ethniques dans l'Union européenne : une comparaison entre la France, la Grande-Bretagne, l'Italie et les Pays-Bas. In: Lionel Arnaud (red.), *Les minorités ethniques dans l'Union européenne. Politiques, mobilisations, identités* (p. 87-111). Parijs: La Découverte.
- Schors, A. van, en M. Warnaar (2015). *De Nederlanders en hun pensioen. Hoe mensen financieel zijn voorbereid op hun pensioen*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting.
- Schouten, M.J.B. en M. van Tielhof (2018). *Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie in Nederland in de negentiende eeuw*. Geraadpleegd 13 december 2018 via www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Armenzorgverenigingen.
- SCP (2017). *Kwesties voor het kiezen. Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Siciliani, L., V. Moran en M. Borowitz (2014). Measuring and comparing health care waiting times in OECD countries. In: *Health Policy*, jg. 118, nr. 3, p. 292-303.
- Stokvis, R. (2010). *De sportwereld. Een inleiding*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Swaan, A. de (1989). *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.

- Tielhof, M. van (2012). *Erkende verenigingen, 1855-1903*. Geraadpleegd 12 november 2018 via www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/ErkendeVerenigingen.
- Torre, A. van der, en M. Olsthoorn (2018). Vrijheid en verzorgingstaat. In: K. Putters, A. van den Broek, A. van der Torre, M. Olsthoorn, E. van den Berg, W. Mensink, L. Vermeij, M. Coenders en A. Wennekers (red.), *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (p. 35-52). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Velden, H.F. van der (1993). *Financiële toegankelijkheid tot gezondheidszorg in Nederland, 1850-1941. Medische armenzorg, ziekenfondsen en de verenigingen voor ziekenhuisverpleging op nationaal en lokaal niveau (Schiedam, Roordahuizum en Amsterdam)*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Velden, S. van der (2009). *Geschiedenis van de pensioenvoorziening in Nederland*. Geraadpleegd 15 maart 2019 via www.sp.nl/spanning/2009/spanning-september-2009-geschiedenis-van-pensioenvoorziening-in-nederland.
- Veraghtert, K. en B. Widdershoven (2002). *Twee eeuwen solidariteit. De Nederlandse, Belgische en Duitse ziekenfondsen tijdens de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam: Aksant.
- Vermeij, L. (2015). *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vliet, Harrison van der, en Eva Oude Elferink (2016). Wie wil er nog bij de Rotary of de Lions? In: *NRC*, 19 februari 2016. Geraadpleegd 12 april 2019 via www.nrc.nl/nieuws/2016/02/18/wie-wil-er-nog-bij-de-rotary-of-lions-a1495153.
- Vrooman, J.C., E. Josten, S. Hoff, L. Putman en J.M. Wildeboer Schut (2018). *Als werk weinig opbrengt. Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Weber, M. (1905). *The protestant ethic and the spirit of capitalism*. Mineaola (NY): Dover Publications.
- Wilterdink, N. (1984). *Vermogensverhoudingen in Nederland*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Woittiez, Isolde, Lisa Putman, Evelien Eggink en Michiel Ras (2012). *Zorg Beter Begrepen. Verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Woud, Auke van der (2010). *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Prometheus.